

אברהם בירן

בין מקרא לארכאולוגיה

אדוני ה"ר, מוריי ורבותיי. יורשה לי לומר תחילה, כמה שמחתי למפגש זה באוהלה של תורה, כאן בגוש עציון. אני מודה כי נעניתי לפנייתם של המארגנים לבוא לכאן הערב לא כדי לחלוק על חברי ועמיתי זאב הרצוג, ארכאולוג בכיר בעל הישגים רבים, אלא מסיבה אישית בתכלית: התגעגתי לאזור הזה. זה אזור שקשריי עמו החלו לפני למעלה מחמישים שנה, עוד בימי המנדט הבריטי ובימי מלחמת השחרור. מי כמוני יכול להעריך את אשר נעשה כאן עתה? יבורכו החלוצים של אז, ויבורכו ממשיכי דרכם היום.

ולנושא שלפנינו: כבר הזכיר ה"ר, אני מתלמידיו של וויליאם אולברייט, ארכאולוג דגול, מחסידי אומות העולם. אולברייט קבע לפני הרבה מאוד שנים, שאין הארכאולוגיה באה להוכיח את אמתות המקרא. המקרא שנכתב בהשראה אלוהית איננו זקוק להוכחה. תלמידו של אולברייט, נלסון גליק, ארכאולוג ורב רפורמי, מוסיף שהמקרא המבטא את קיום האל - אלוהי ישראל, אלוהי האנושות והתבל כולה - הוא גם המקור העיקרי לתולדות עם ישראל וארץ ישראל.

אכן, חקר המקרא והמחקר הארכאולוגי הן שתי דיסציפלינות שונות המבוססות על עקרונות שונים, ידידי הרצוג, ואין לערבב את האחת עם השנייה. זה בבחינת מין בשאיננו מינו. מה עושה הארכאולוגיה? היא מסבירה, היא מאירה, היא מדגימה. אי אפשר להפריד בין שתי הדיסציפלינות, אבל אין האחת מוכיחה את השנייה ואל לנו לנסות לעשות זאת.

הרבה פסוקים מן המקרא שאינם מובנים מתבהרים לאור התגליות הארכאולוגיות, והרבה דברים שהארכאולוגים מגלים מוסברים הודות למקרא. כללו של דבר, הדיסציפלינה הארכאולוגית משלימה את הדיסציפלינה המקראית. מכיוון שאדם קרוב לעצמו, אביא כמה דוגמות לכך מהחפירות שלנו בתל דן. תחילה השאלה הבסיסית: האם זאת היא 'דן' הנזכרת במקרא? כבר לפני למעלה ממאה שנה שיער החוקר האמריקאי, א' רובינסון, על סמך תרגום שם המקום תל אל קאדי

(= תל השופט, תל דן), שאתר זה הוא העיר דן. השערה זו נתמכה בעדותו של אובסביוס, במאה הרביעית לספירה, שקבע שדן נמצאת ארבעה מילין מבניאס.¹

כל ההוכחות הארכאולוגיות אכן מצביעות שתל אל קאדי הוא העיר דן. למפקקים ולאפיקורסים שבינינו הוכחה נוספת. בחפירות העיר מצאנו כתובת המלמדת על אדם בשם זילוס או זילוס שנדר נדר, שבה כתוב בפירוש, אמנם ביוונית: "לא אל אשר בדן". מתחת ליוונית נמצאת שורה בארמית ואני תמיד תוהה ושואל האם האיש שנדר, אותו זילוס, חשש שמא האל של דן אינו שומע יוונית והוסיף על כך שורה בלשון הארמית המדוברת: "(בדן) נדר זילאס לא(להא)". זאת אומרת, לכל הדעות אנחנו אכן נמצאים בדן. כבר הזכיר זאב הרצוג את שער דן. בבראשית ("ד, יד) כתוב: "וירדף [אברהם] עד דן". אין הארכאולוגיה באה להוכיח או לסתור את מה שאברהם עשה, אבל היא יכולה לשאול האם הייתה קיימת באזור עיר במחצית הראשונה של האלף השני לפנה"ס, ואם העיר הייתה קיימת, האם היה שמה 'דן'? אנחנו יודעים משופטים "ח ששמה של העיר היה 'ליש', אנחנו יודעים מכתבי המארות המצריים שבעיר ליש היה מלך ששמו חורון אב ואנחנו גם יודעים מהכתובות במארי שלעיר ליש הביאו בדיל שנדרש לתעשיית המתכת.

מרגע שכארכאולוג אני יכול לקבוע שאכן שכנה במקום עיר בימיו של אברהם אבינו, ניתן לדמיון שלך חופש. אינני מתאר לי שמלך ליש, אולי אפילו אותו חורון אב הנזכר בכתובות המצריות, לא יצא לקדם את פניו של אברהם אבינו אחרי הניצחון הגדול שהיה לו ולהזמינו לעלות במדרגות שראיתם בשקופית לפני כמה רגעים. לי הדבר נראה כמובן מאליו.

בעצם ליש הייתה עיר גדולה. אמרתי בראשית דבריי שאינני מתכוון לחלוק הערב על זאב הרצוג, אבל כשכתוב שבני ישראל ראו ערים גדולות - בוודאי ראו אותה יריתו שעליה אומרים שלא הייתה לה חומה, הייתה מוקפת סוללת עפר אדירה. אני מתאר לי את הנוודים הישראלים הבאים מן המדבר, ניצבים לרגלי הסוללה, רואים את השיפוע האדיר הזה של סוללת יריתו, ועבורם בוודאי זאת חומה. אולי הייתה חומה במעלה התל, וקיים ויכוח אם היו חומות או לא היו חומות בראש ערים אלה. מכל מקום לדן הייתה סוללת עפר אדירה. לא במקרה כתוב על תושביה בשופטים ("ח, כז): "עם שקט ובטח". ודאי. הוא בטח בביצור האדיר הזה של התקופה הכנענית.

אם אני עובר מבראשית "ד לספר ירמיהו אני שואל את עצמי למה מתכוון ירמיהו באמרו: "מדן נשמע נחרת סוסיו מקול מצהלות אביריו רעשה כל הארץ" (ירמיהו ח', טז). כל המפרשים, כך דומני, מסבירים ש'מדן' הוא ביטוי מליצי,

1. ראה: ע"צ מלמד (מהדיר), ספר האונומאסטיקון לאבסביוס, ירושלים תשכ"ו, עמ' 37.

והכוונה: מצפון. אבל מה באה הארכאולוגיה ומגלה? בימיו של ירמיהו הייתה דן עיר גדולה ויפה, עיר רבת תושבים. בצדק מתייחס ירמיהו לאויב שבא מצפון ולזעקות הבאות מהעיר הגדולה דן. בעצם העיר הגדולה ביותר בתולדותיה של דן התקיימה במאה השביעית לפנה"ס.

דן נתפרסמה בעקבות ירבעם בן נבט שהציב את העגלים בדן ובבית אל. מדוע דן ומדוע בית אל? הפירוש המקובל והנכון הוא כי הן שתי הערים שבגבולות ממלכתו. אבל בית אל, עצם השם 'בית אל', מעיד על מקום מקודש. בפרק י"ח של ספר שופטים מדובר על בני דן המביאים אתם אל מקום יישובם החדש פסל וכוהן ומקימים בו מתחם פולחני. כללו של דבר, ירבעם בן נבט בחר בדן בהיותה בעלת מסורת פולחן עתיקת יומין כפי שהייתה בית אל.

בא המחקר הארכאולוגי ומגלה שבדן, ליש, אכן היה קיים מתחם פולחני כבר באלף השני לפנה"ס, במחצית הראשונה והשנייה של האלף השני. הבחירה בדן לא נבעה רק מהיותה עיר גבול, אלא משום שהייתה מקום מקודש שבו היו כוהנים שעבדו את האל.

נכון, אנחנו לא מצאנו את עגל הזהב. אז מה? אתם תגידו שלא היה עגל זהב?! או יגיד יידי זאב שלא היה עגל זהב?! העובדה שהיה שם עגל הזהב היא מסורת אמונתית דתית כה חזקה, שלגבי דידי אין ספק בכך. ודבר מעניין נוסף - דבר שבשבילי על כל פנים יש לו משמעות מיוחדת לאור המקרא. מצאנו בדן שרידי עבודת מתכת: מצאנו את הפונדיות, מצאנו את צינורות החרס שליכו את האש ומצאנו כלי פולחן, והתאריך הוא התאריך שבו התיישב שבט דן באתר הזה. לתגלית זו משמעות מיוחדת כשקוראים את ספר דברי הימים.

שלמה המלך, כידוע, בנה את המקדש וביקש מחירם מלך צור שישלח לו בעל מקצוע שיודע את המלאכה. חירם מלך צור אמר: כמה נבון המלך הזה שמבקש ממני מומחה, והוא שלח איש שהרעיף עליו תשבחות ואחר כך הוסיף ארבע מילים: "בן אשה מן בנות דן" (דה"ב ב', יג). מה פתאום? מה הקשר של הפסוק הזה למומחה בעבודת מתכת? באות החפירות בדן ומוכיחות שהייתה מסורת של עבודת מתכת בדן, וחירם ניסה לומר לשלמה שאותו מומחה ששלח לו בא משבט דן, ממסורת עתיקה של בעלי מלאכה.

אם אנחנו דנים כיצד משלימה דיסציפלינה אחת את השנייה, הנה מצאנו, לדעתי לפחות, את המתחם הפולחני שבו היה עגל הזהב. מימיו של ירבעם בן נבט מצאנו שרידים ממבנה וכלים רבים ששימשו לפולחן. מפתיע ומרשים ביותר היה השלב השני של מתחם הפולחן, מהמחצית הראשונה של המאה התשיעית לפנה"ס, בו מצאנו אבני גזית כשהן נטויות. לא הבינונו מדוע הן נטויות, בצורה כזאת, ואז

הבחנו שבטור שמתחת לטור האבנים הנטויות טור האבנים מסותת במיוחד ובו שקערוריות לאורך כל הטור. מה פירוש? אמרנו: בוודאי הייתה פה קורת עץ, העץ נרקב והאבנים נטו. חזרנו לעיין במקרא. איך בנה שלמה את חצר בית המקדש? שלושה טורים גזית וטור אחד ארזי לבנון (מל"א ז', יב). הנה כאן, כמאה שנה אחרי בניין המקדש, דוגמה לכתוב. אינני בא להוכיח כיצד שלמה בנה את המקדש ואינני בא להוכיח ששלמה בנה את המקדש, אבל נפלא לראות, מאה שנה אחרי שלמה, שיטת בנייה במתחם פולחני בדרך הזוהה למתואר במקרא בספר מלכים לגבי בניין המקדש.

אין זה מקרה. מה אמר כורש מלך פרס לגולים החוזרים לירושלים, כשבאו לבנות את המקדש? תבנו את בית האלוהים בירושלים "נדבכין די אבן גלל תלתא ונדבך די אע חדת" (עזרא ו', ד). זאת אומרת, יש לנו עדות ארכאולוגית כמאה שנה אחרי שלמה ופסוק בעזרא, שלוש מאות שנה יותר מאוחר.

יש דבר נוסף מעניין. למיטב ידיעתי, נזכר בכל המקרא פעם אחת המונח 'במות שערים'. יאשיהו מנתן את במות השערים אשר פתח שער יהושע (מל"ב כ"ג, ח). מה הן 'במות שערים'? עתה מצאנו בדרך מופלא: בכניסה לעיר, בין השער החיצון והשער הראשי, ניצבות חמש מצבות. אינני יודע להסביר מדוע חמש, אבל חמש כנראה היה מספר מקודש דיו, מפני שחמש מצבות מצאנו אחר כך הרחק מהשער החיצון, ושוב, לרגלי החומה של העיר. מצאנו גם חמש מצבות ליד השער העליון. בעל כורחך אתה אומר: היו במות שערים, אך מובן שהמקרא מתעלם מהן כי היו לזרא בעיניו. באה הארכאולוגיה ומצביעה על מקומן של אותן מצבות שבבמות השערים. על שרידי המפולת של החומה שקרסה בעת חורבן דן בידי אשור, אחרי כיבוש תגלת פלאסר השלישי, נחשפה במת השערים היפה והשלמה ביותר שנמצאה. כנראה שהמסורת של פולחן הבמות הייתה חזקה מאוד, וכעדות לכך דברי הנביאים נגדה.

רבותיי, אני רוצה להגיד עוד משהו על הדרך בה מחקר אחד משלים את השני. במלחמות בין ארם ובין ישראל, פעם ניצח מלך ארם, פעם ניצח מלך ישראל. באחד הניצחונות של אחאב מלך ישראל, אמר לו בן הדד: "הערים אשר לקח אבי מאת אביך אשיב וּחצות תשים לך בדמשק כאשר שם אבי בשמרון" (מל"א כ', לד). כנראה שהיה זה המנהג: המנצח יכול לבנות חוצות. מה פירוש 'חוצות'? האם מישהו ראה 'חוצות' מימיו? בואו לדון, אני מזמין אתכם לבקר בדרך, ותראו את מבני החוצות אשר נבנו מחוץ ('חוצות') לשער, חוץ לחומת העיר.

כבר הוזכרה כתובת בית דוד. אומר לכם את האמת, אני התרגשתי יותר מהמילים 'מלך ישראל', מאשר מהמילים 'מלך בית דוד'. תראו, מלך דמשק השאיר

כתובת. נכון, הוא מתרברב שהוא ניצח, שהוא הכה, שהוא הרג את המלכים, אבל הוא מזכיר לי את ואת מלך ישראל ומלך בית דוד כ-150 שנה לאחר מותו של דוד המלך.

אני רוצה גם להתייחס למאמר שהופיע באותו גיליון של הארץ בו נתפרסם מאמרו של זאב הרצוג. כוונתי למאמרו של ארי שביט על נגבה.² אני שייך לדור של '48 שנגבה הייתה סמל עבורו, ובא שביט ורוצה להרוס את המיתוס. מיתוס?! האם המצרים לא היו על יד נגבה?! האם כדורי התותחים של המצרים לא פגעו באותו מגדל שבשבילנו, הדור שלי, הפך לסמל?! זה אינו מיתוס.

תוך כדי כך, אני רוצה לחלוק על ידידי הרצוג בנקודה נוספת. אני למדתי בבית ספר בשנות העשרים. אינני יודע מה היה בית הספר הראלי בחיפה, אם היה חילוני או דתי, אבל אנחנו למדנו יום יום את התנ"ך, טיילנו בארץ כשתנ"ך בידינו והסתכלנו באתרים שראינו תוך כדי קריאה בתנ"ך. אל יבואו ויגידו שבן גוריון, מפני שלא היה דתי, המציא את התנ"ך. הוא לא המציא את התנ"ך, התנ"ך קיים. הלוואי שהדור הצעיר של ימינו ילמד את התנ"ך ויסייר בארץ כשהתנ"ך בידו. תודה רבה.

2. א' שביט, 'כמו סוודר שהולך ונפרם', מוסף הארץ, 29.10.1999, עמ' 18 ואילך.